

Ткаченко Лідія

<https://orcid.org/0000-0002-2303-1147>

Кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник відділу інтелектуального
розвитку обдарованої особистості
Інституту обдарованої дитини НАПН України
(Київ, Україна) E-mail: Tkachenko.Lidiya@gmail.com

ЦІННІСНІ АСПЕКТИ КОНЦЕПЦІЇ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ У ПЕДАГОГІЧНІЙ СПАДЩИНІ Г. С. СКОВОРОДИ

У статті проаналізовано ідеї Григорія Савича Сковороди, українського мислителя XVIII століття, стосовно розвитку особистості. За сукупністю його творчої спадщини визначено складники, що утворюють системну методологічну й методичну цілісність – концепцію розвитку особистості.

Мета статті полягає в аналізі ідей Г. С. Сковороди, які можна визначити як педагогічну концепцію розвитку особистості. Представити розвиток педагогічних ідей українського мислителя у контексті наукового дискурсу незалежної України та окреслити їх цінність.

Методологія дослідження. Застосовано загальнонаукові методи аналізу і синтезу з метою з'ясування ідей творчої спадщини Г. С. Сковороди стосовно розвитку особистості. Метод термінологічного аналізу використано для узгодження термінологічного апарату розвідки й порівняння дискурсів – сучасного освітньо-педагогічного і сквородинського. Синкретичний метод застосовано до аналізу наукових праць українського мислителя, ідей стосовно розвитку особистості, що водночас дозволяє утворити цілісну парадигму концепції розвитку особистості. Історико-генетичний метод застосовано до виявлення і педагогічних ідей Г. С. Сковороди, їх спадкоємності. Метод герменевтичного аналізу використаний у розвідках автентичних джерел XVIII століття.

Наукова новизна полягає у застосуванні ціннісного підходу до аналізу ідей творчості Г. С. Сковороди, що утворюють ціннісну концепцію розвитку особистості.

Висновки. У поглядах Г. С. Сковороди розвиток особистості виступає як імператив життєтворення. Напруження моральних та інтелектуальних сил (виховання волі через обрання морального вчинку) саме той шлях, яким має йти людина в постійній роботі з морального й духовного зростання.

Аналіз творчої спадщини Г. С. Сковороди і його поглядів на розвиток особистості свідчить, що цей процес мислитель бачив як саморозвиток особистості, який умовно можна представити в чотирьох послідовних стадіях: самопізнання, самовизначення, саморозвиток і самовдосконалення. На всіх етапах розвиток має супроводжуватися саморефлексією.

Педагогічні ідеї за визначеним нами концептом – розвитку особистості, які можемо виокремити за творчістю Г. С. Сковороди, такі: самопізнання як початок саморозвитку; визначення власного шляху за нахилами й уподобаннями; морально-духовний розвиток, що складає основу прагнень і дій особистості; саморозвиток за природними обдаруваннями; прагнення нескінченного самовдосконалення (безперервний розвиток); єдність індивідуального і соціального в особистості – усе разом складає загальну концепцію розвитку особистості, в якій наявне усе, що постулюється сучасною педагогікою як основи розвитку особистості.

Як бачимо, порівняння із сучасним педагогічним дискурсом постулатів стосовно особистості, її виховання, розвитку, соціальної позиції тощо, дає право говорити про ідеї Г. С. Сковороди як такі, що співпадають із їх сутнісним розумінням у сучасному сенсі.

Цінність ідей Григорія Сковороди, а також концепції розвитку особистості – у декларуванні вищих цінностей як основи розвитку особистості, у ненасильницькому розвитку відповідно до природних обдарувань кожної особистості, у суспільно значущих орієнтирах розвитку, а загалом – гуманістичних по відношенню до людини. І в цьому основний сенс і цінність концепції Григорія Сковороди.

Ключові слова: Григорій Сковорода, концепція, розвиток особистості, педагогічні ідеї, цінність.

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими практичними завданнями. Г. С. Сковорода відображав власні ідеї у творах, які віднесено до стилістики епохи, в яку жив видатний мислитель – періоду Українського бароко. Його творчість, відповідно до естетики періоду бароко, сповнена риторичних фігур літературної творчості того часу – символічних позначень, алегорій тощо. До того ж його витвори було адресовано широкій аудиторії (з огляду на його учительську й просвітницьку діяльність), тому за формою навіть філософські твори Григорія Сковороди відрізнялися від традиційних філософських трактатів або курсів, зокрема професорів Києво-Могилянської академії.

Серед його ідей педагогічної спрямованості можна виокремити низку, що складають ціннісні феномени його творчості. У цій статті ми зупинимося на одному, надзвичайно затребуваному нині – концепті розвитку особистості. Ідеї Григорія Сковороди, що складають концепцію розвитку особистості, зустрічаємо у різних за жанрами й стилістикою творах. Отже завданнями є потрактування смислу текстів Г. С. Сковороди шляхом аналізу барокової мови мислителя, що уможливить зібрати його ідеї у струнку концепцію відповідно до термінології і понять сучасної педагогіки. Концепція розвитку особистості Г. С. Сковороди передувала ідеям його наступників, що можна відстежити за їхніми текстами. Безумовна правота положень концепції розвитку особистості Григорія Сковороди, тяглість його ідей у творчості мислителів наступних поколінь складають надзвичайну науково-педагогічну цінність, що ми й плануємо довести.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історію української філософії, в якій чинне місце належить Г. С. Сковороді, презентують В. С. Горський, Ю. О. Федів, Н. Г. Мозгова. Осмислення постаті Г. С. Сковороди як реалізацію філософії свободи здійснює М. В. Попович. Образ Григорія Сковороди як мислителя окреслюють В. І. Шинкарук і І. П. Стогній. Відображення античних ідей у творчій спадщині Г. С. Сковороди досліджують М. М. Закалюжний, О. О. Туляков і Т. С. Шевчук. Інтерпретацію філософських поглядів Г. С. Сковороди в контексті гуманістичних ідей здійснює В. В. Ільїн. Осмислення епохи Г. С. Сковороди та його постаті здійснює С. Б. Кримський. Ідею самопізнання і смислу людського існування у творчості Г. С. Сковороди розглядає В. А. Роменець. Філософсько-освітній пласт вчення Григорія Сковороди розглядають Н. А. Кавалерова і Н. В. Іванова. Осмислення творчої спадщини Г. С. Сковороди в персоналістичному підході представляє О. П. Гужва. Розвідки музично-педагогічних ідей і музичної творчості Г. С. Сковороди здійснюють С. Ю. Бакай і Н. В. Гоголь. Вплив спадщини Г. С. Сковороди і проблему становлення вчителя розглядають М. Б. Євтух і В. П. Коцур. Системні дослідження спадщини Г. С. Сковороди здійснює Л. В. Ушкалов.

Мета статті полягає в аналізі ідей Г. С. Сковороди, які можна визначити як педагогічну концепцію розвитку особистості. Представити розвиток педагогічних ідей українського мислителя у науковому дискурсі незалежної України, тим самим підтвердивши їх цінність.

Методологія дослідження. Застосовано загальнонаукові методи аналізу і синтезу з метою з'ясування ідей творчої спадщини Г. С. Сковороди стосовно розвитку особистості. Метод термінологічного аналізу використано для узгодження термінологічного апарату розвідки й порівняння дискурсів – сучасного освітньо-педагогічного і сковородинського. Синкретичний метод застосовано до аналізу наукових праць українського мислителя, ідей стосовно розвитку особистості, що водночас дозволяє утворити цілісну парадигму концепції розвитку особистості. Історико-генетичний метод застосовано до виявлення педагогічних ідей Г. С. Сковороди, їх спадкоємності. Метод герменевтичного аналізу використаний у розвідках автентичних джерел XVIII століття.

Григорій Сковорода висловлював власні ідеї у літературних творах, різноманітних за жанрами: у творах суто педагогічної спрямованості – у байках, притчах, листах до учня М. Ковалинського, а також у творах іншого характеру – поезіях, філософських діалогах і трактатах, епістолярії. Оскільки твори українського педагога відбивають повною мірою характерні особливості літературних писань доби бароко – синкретичність, а також барокову стилістику – символічність і алегоричність, педагогічні ідеї Г. С. Сковороди потрібно визначати за сукупністю його творчої спадщини.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проаналізуємо сутність понять «особистість», «розвиток», «цінність/цінності», «концепція» у сучасному науковому освітньо-педагогічному дискурсі.

«Український педагогічний словник» (1997) авторства С. У. Гончаренка містить наступне визначення: «Особистість, особа – у широкому розумінні – конкретна, цілісна людська індивідуальність у єдності її природних і соціальних якостей... З точки зору педагогіки і психології особистість – це певне поєднання психічних (включаючи психофізіологічні і соціально-психологічні) властивостей: спрямованості (потреби, мотиви, інтереси, світогляд, переконання тощо), рис темпераменту й характеру, здібностей, особливостей психічних процесів (відчуття, сприймання, пам'яті, мислення, уяви, уваги, емоційно-вольової сфери)» [1, 243].

«Педагогічний словник» (за редакцією М. Д. Ярмаченка, 2001) подає таке визначення: «Особистість – соціальний індивід, який поєднує в собі риси загальнолюдського, суспільно значущого та індивідуально-неповторного. Особистість є суб'єктом пізнання й активного перетворення світу» [6, 351].

В «Енциклопедії освіти» (2008) у визначенні особистості акцентовано на цілісності, що задана природною і певною соціальною системою, і зазначено, що визначення цього поняття (особистості) залежить від конкретно-історичних обставин, того образу людини, який існує в культурі й нації суспільства в конкретний період. Надзвичайно важливим є зауваження про те, що особистість «має здатність до вибору життєвого шляху і самопізнання» [3, 627].

Підсумовуючи, скажемо, що всі визначення тією чи іншою мірою враховують індивідуальну (спадкову), соціальну природу особистості та її історичну детермінованість, а також визначають особистість як певний ступінь розвитку індивідуальності. На наш погляд, найбільш адекватним сучасному розумінню сутності поняття особистості, а також найбільш узагальнювальним, є визначення, подане в українській «Енциклопедії освіти», оскільки наголошує не лише на природній детермінованості та історичній обумовленості розуміння особистості, а також активній особистій позиції в суспільстві.

Тепер про поняття «розвиток», «розвиток особистості».

Зі статті «Філософського енциклопедичного словника» щодо вказаних термінів вичленимо найбільш суттєве, а саме те, що може стосуватися формування особистості: «Розвиток – незворотна, спрямована, закономірна зміна матеріальних та ідеальних об'єктів... Як виникнення нового, розвиток часто ототожнювали з прогресом, але розвиток буває і прогресивний і регресивний, це дві його стадії...» [10, 555].

Словник С. У. Гончаренка подає розвиток особистості як «процес формування особистості як соціальної якості індивіда в результаті його соціалізації і виховання... Оволодіння дійсністю у дитини реалізується в її діяльності за допомогою дорослих, тим самим процес виховання є провідним у розвитку її особистості. Розвиток особистості відбувається в діяльності, яка керується системою мотивів, притаманній цій особистості. Як передумова і результат розвитку особистості виступають потреби» [1, 289].

Більш розширене визначення в «Енциклопедії освіти» (2008) концептуально співпадає з попереднім [3, 787–788], але принципово є важливим доповнення: «...у процесі розвитку людина наближається до особистісної зрілості, за якою вона ... розрізняє цінності трансцендентальні від цінностей суєтних, буденних». Розвиток особистості завжди відбувається як процес індивідуальний. Сучасна педагогічна наука, характеризує розвиток особистості як процес перманентний, який «передбачає зміни впродовж життя» [3, 788].

Отже, у сучасній педагогічній науці розвиток особистості визначається як керований з боку наставника процес набуття індивідуальністю якісно нових соціальних рис. Основним у цьому процесі виступає тривалість змін впродовж життя людини, а головним – зрілість особистості, яка визначається як здібність до вирізнення трансцендентних людських цінностей від суєтних і буденних.

Щодо терміну «концепція» у «Філософському енциклопедичному словнику» маємо таке коротке, але емне визначення: «У сучасній філософії під концептом розуміють поняття – ідею, що містить певний підхід до дійсності. Розгортання змісту концепту у системі суджень утворює концепцію» [10, 300]. У нашому випадку концептом є розвиток особистості. Розгортання системи суджень стосовно розвитку особистості сформує концепцію розвитку особистості у поглядах Г. С. Сковороди.

Окреслимо також, що розуміємо під цінностями. Орієнтиром тут є узагальнені визначення, подані у словникових виданнях. Загальноживане значення знаходимо у «Тлумачному словнику української мови в 11-ти томах», що дає розуміння значення у загальноприйнятому сенсі: цінність – те, що має певну матеріальну або духовну вартість (переважно у мн. *цінності*); важливість, значущість чого-небудь [11].

Академічний «Філософський енциклопедичний словник» дає таке визначення (подаємо у скороченні): Цінність – термін, що позначає належне та бажане, на відміну від реального, дійсного. Цінності поділяють на дві великі групи: «нижчі», або «матеріальні» і вищі, або духовні. Універсальні, або вселюдські цінності – це ті, що прийняті (чи мають перспективу бути прийнятими) різними народами, культурами, націями, цивілізаціями (наприклад, права людини). Цінності партикулярні – цінності конкретного суспільства, самотньої культури, нації, цивілізації. Цінності містять у собі спонукальний складник. Отож саме тому вони відіграють важливу роль у перетворенні реальності, що виконують роль підстави для дії, вони забезпечують граничні (останні) підстави для дії та діяльності. Вони відіграють провідну роль в об'єднанні індивідів для спільних, колективних дій; є важливими у забезпеченні основи для єднання людей у нації, цивілізації чи навіть людства [10, 708].

Пристаючи до розгляду й тлумачення текстів / ідей українського мислителя, зазначимо, що педагогічні погляди Г. С. Сковороди базуються на його філософсько-етичних поглядах і нерозривно з ними пов'язані. У найбільш досконалому варіанті його уявлення про дійсність як поєднання «трьох світів» викладені ним у трактаті «Потоп змін». Сутність у тому, що «мікросвіт» людини є продовженням «макросвіту» природи й підпорядковується єдиним законам. Третім світом – світом символічним – у Г. С. Сковороди виступає Біблія, яка допомагає зрозуміти смисл буття, витлумачити моральні й етичні норми світобудови, людини і суспільства.

Весь матеріальний світ – це «видима натура», яку філософ називає «земля», «плоть», «речовина» тощо. «Натура невидима» – то світ духовний, який мислитель називає Богом. Таке розуміння він розкриває у трактаті «Наркісс. Разглагол о том: узнай себе», діалозі «Беседа, нареченная двое». Г. С. Сковорода наголошує, що потрібно відрізнити дві натури: «мір и мір, т'҃ло и т'҃ло, ч'҃ловека и ч'҃ловека, – двое в одном и одно во двоих, неразд'҃лно и несхитно ж, будто яблунь и т'҃нь ея, древо живое и древо мертвое... твоєю ж вн'҃шністю свидетелствуемое духовное» [8, 273]. У різних за жанрами творах філософ про це нагадує: «челов'҃к состоит не во вн'҃шней своей плоти и крови, но мысль и сердце его – то истинный человек есть» [8, 164], «телом мы ничто, но душею чтось-н'҃чтось, да еще и великое» [9, 413]. Сукупність цих положень демонструє, що духовність й моральність для Г. С. Сковороди складають основні характеристики особистості, в розумінні мислителя творять людину як особистість.

Надзвичайно важливим у поглядах Г. С. Сковороди, у чому він продовжує філософсько-педагогічну традицію мислителів епохи українського бароко, є переконання в окремішності й неповторності індивідуальності кожної людини. Наприклад, пісні дев'ята і десята зі збірки «Сад божественних п'єсней, прозябшій из зерн Священнаго писания», присвячені цій темі. У пісні дев'ятій читаємо:

«Голова всяка свой имѣет смысл,
Сердцу всякому своя любовь.
И не однака всѣм живущим мысль...» [8, 66]

Схожі мотиви і в пісні десятій:
«Всякому городу нрав и права;
Всяка имѣет свой ум голова;
Всякому сердцу своя есть любовь,
Всякому горлу своей есть вкус каков...» [8, 67]

Мотив несхожості індивідуальностей звучить неодноразово і у збірці «Басни Харьковскія». Так, у басні сьомій «Орел и Сорока» герої обговорюють образ життя один одного, в той же час автор (Г.С. Сковорода) у силі басні пояснює причину індивідуальності – вона дана від природи: «Кто родился к тому, чтоб...», і тому абсолютно природним є слідувати за своїми, притаманними від народження здібностями, сприймати й ідентифікувати свою індивідуальність.

В іншій басні, дев'ятнадцятій, «Нетопыр и два птенца – горлицын и голубинин» Г.С. Сковорода наголошує на цінності кожної індивідуальності. У силі басні він підсумовує: «Свѣт и тма, тлѣніе и вѣчность, вѣра и нечестіе – мір весь составляют и одно другому нужное» [8, 119].

У трактаті «Розговор, называемый алфавит, или букварь мира» Григорій Сковорода чи не найповніше викладає свої погляди про індивідуальність кожної особистості. У вступі – пісні, яка замість передмови окреслює предмет подальшого змісту, Г. С. Сковорода розмірковує про несхожість внутрішнього світу людей:

«Ты людских видиш, сидяй высоко,
Разных толь мнѣній безщетну смѣсь.
Один в восточной, тѣ в вечерній край
Пловут по щастье со всѣ вѣтрил.
Иной в полночной странѣ видит рай,
Иной на полдень путь свой открыл» [8, 411]

У розділі «Примѣты нѣких сродностей» згаданого трактату продовжує: «Не чудо ли, что один в изобилии скуден, а другой в скудости доволен?» [8, 435], розрізняючи індивідуальні психічні й моральні риси людей.

Наголошуючи на індивідуальності кожної людини, Григорій Сковорода вдається до алегорії. Він подає зорове зображення й вербальне пояснення різноманітності людських індивідуальностей: Малюнок – фонтану, струї з якого наповнюють різні посудини і надпис до нього – «Неравное всім равенство». Текст трактату наступний: «Бог богатому подобен фонтану, наполняющему различные сосуды по их вмѣстности. Над фонтаном надпись сия: «Неравное всім равенство». Льются из разных трубок разные токи в разные сосуды, вокруг фонтана стоящие» [8].

Для докладного роз'яснення Г. С. Сковорода, по-перше, малює посудини різноманітними не лише за формою, а й за функціональним призначенням; по-друге, наголошує на внутрішній (прихованій) різниці словесно: «различные по их вмѣстности». На нашу думку, в алегорію Г. С. Сковорода вкладає багатозначність власного розуміння, перше з якого – кожна людина індивідуальна від природи (від народження), друге – людина має у світі своє призначення; третє – кожна наповнює Бог (якого філософ ототожнює з природою) відповідно до внутрішніх, індивідуальних потреб. Тому він продовжує: «Менший сосуд мѣнее имѣет, но в том равен большему, что равно есть полный». [8]. «И что глупѣе, как равное равенство, которое глупцы в мір вестъ всеу покушаются? Куда глупое все то, что противно блаженной натурѣ?...» [8].

Отже, за Г. С. Сковородою кожна людина індивідуальна, кожна має своє, природою визначене призначення у житті, і кожна розвивається духовно (наповнюється) настільки, наскільки має можливостей (здібностей). І в цьому проявляється рівність індивідуальностей (особистостей) в об'єктивному світі – житті.

У басні 24 «Крот и Линкс» зустрічаємо розроблення тієї ж тези про нерівну рівність. Г. С. Сковорода вкладає мораль байки у уста одного з героїв: «Вѣчная правда блаженныя природы никого не обижает. Она, равное во всем равенство дѣлая, в остроте моего слуха вмѣстила чувство очей». І далі: «все дѣлается по самой точной правдѣ и равенству... Если в богатствѣ есть, чего в нищетѣ нѣт, справы – и сыщеш в нищетѣ, чего в богатствѣ нѣт» [8, 123].

Підсумовуючи, можна сказати, що на переконаннях щодо індивідуальності кожної людини і на задоволенні кожної людини відповідно до потреб і можливостей базуються настанови Сковороди-педагога щодо розвитку особистості. З цього приводу В. С. Горський зауважує: «Ідея рівності має сенс з

огляду на створення достатніх передумов кожному реалізувати свій потяг до «сродного» життя» [2, с. 96].

Басня 29 «Старуха и горщечник» повністю присвячена вказаній темі. Тут автор подає символічний образ посудини, який пізніше Г. С. Сковорода використовує у трактаті «Разговор, называемый алфавит, или букварь мира», проте тут мова йде про те, що складає сутнісну (внутрішню, заховану) ознаку речі на противагу її зовнішньому вигляду – «видимій натурі». У силі басні Г. С. Сковорода стверджує, що помиляються ті, що цінять людину по зовнішності й атрибутах, а не по людській сутності. Із сарказмом він говорить про старуху, яка оцінила горщик по тому, що він «хорошенькій», а не по якості – «чисто ли звонит»: «Конечно, сия премудрая Ева есть прабабою всѣм тѣм гострякам, которыи человѣка цѣнят по одеждѣ, по тѣлу, по деньгам, по углам, по имени, не по его житія плодам» [8, 128], – підсумовує Г. С. Сковорода.

У трактаті «Наркісс. Разглагол о том: узнай себе» філософ декларує: «не внѣшня наша *плоть*, но наша *мысль* – то главный наш *человѣк*. В ней-то мы состоим. А она есть нами» [8, 160], «человѣк состоит не во внѣшной своей плоти и крови, но мысль и сердце его – то истинный *человѣк* есть» [8, 164].

Тезою про «дві натури», подвійну природу людини, з наголосом на її внутрішній (душевній, духовній) сутності ми зустрічаємо і в творчості останніх років Г. С. Сковороди. У листі до Івана Івановича Єрмолова, датованого другою половиною вересня 1791 р., Григорій Сковорода пише: «Ах, не сливаймо самих нас в одно тождество! Одно в нас тѣло, а душа – другое дѣло. Пусть брренное тѣло, как родилось на то, так и болит, но душа да радуется, что по оному [тѣлу] мы тлѣем, но по душѣ обновляемся. Тѣлом мы ничто, но душею чтось-нѣчтось, да еще и великое. Оно вовѣки с нами, и мы с нею и в ней» [9, 413].

Тобто Г. С. Сковорода не лише не виділяє зовнішні, тілесні якості чи характеристики людини як суттєві, а ще й наголошує на внутрішніх, духовних й моральних, які для Г. С. Сковороди складають основні людські риси, власне кажучи, роблять людину особистістю. А справжня людина, така, що оцінюється ним високо, має мати «Чистое, и как римляне говорили *candidum* – бѣлое, и независтное сердце, милосердное, терпеливое, куражное, прозорливое, воздержанное, мирное, вѣрующее в бога и уповающее на него во всем – вот чистый звон и честная души нашей цѣна», про що він пише у моралі байки «Старуха и Горщечник» [8, 128].

Основою педагогічних ідей Г. С. Сковороди щодо розвитку особистості є концептуальний складник – ідея самопізнання. Цю проблему він ставить у трактаті «Наркісс. Разглагол о том: узнай себе». Першим завданням людини, яке має передувати її діяльності, Г. С. Сковорода вважає самопізнання: «Если хотим измѣрить небо, землю и моря, должны, во-первых, измѣрить самих себе ... собственною нашею мѣрою» [8, 167]. До цього зазначає, що «весьма не малое дѣло: узнать себе» [8, 172], «один труд... – познать себе и уразумѣть точного *человѣка*, весь труд и обман от его тѣни, на которой всѣ останавливаемся. А видь истинный *человѣк* и бог есть тожде» [8, 172]. У розділі «Пролог» згаданого трактату філософ, наче підтверджуючи сказане про непростий шлях самопізнання, подає образну картину, в якій змальовує свого героя, який намагається пізнати себе: «Наркісс мой, правда, что жжется, ражжигаясь угліем любви, ревнуя, рвется, мечется и мучится, ласкосердствует, печется и молвит всеми молвами, а не о многом же, ни о пустом чем-либо, но о себѣ, про себе и в себе» [8, 154]. І тільки після складної внутрішньої душевної роботи насамкінець отримує бажане – реалізацію своєї мрії відповідно до природних нахилів: «Наконец, весь, аки лед, истаяв от самолюбного пламя, преобразается во источник. Право! Право! Во что кто влюбился, в то преобразился. Всяк есть тѣм, чіе сердце в нем. Всяк есть там, гдѣ сердцем сам» [8]. Цей уривок не лише підтверджує складність необхідного процесу самопізнання, але й виводить до наступного щаблю в процесі розвитку людини, залишаючись проміжним в загальному процесі розвитку особистості відповідно до ідей Г. С. Сковороди.

У цьому ж трактаті подано концептуальну ідею саморозвитку, що походить із самопізнання. Спочатку ця ідея присутня в словах і образах «преобразается», «преобразился», «истаяв от самолюбного пламя» (вогонь – образ переходу з одного стану в інший). Відтак з'являються більш чіткі форми. Як втілення ідеї саморозвитку постають символи набуття нової якості: «из ползушаго червища востал еси пернатым мотыликом», «всяк есть тѣм, чіе сердце в нем» [8, 154]. Г. С. Сковорода навіть прирівнює якісно новий стан до народження: «Нынѣ се воскресл еси!» Таким чином, засобом символів мислитель говорить про набуття нової якості, тобто розвитку, в процесі і завдяки самопізнанню.

Слушною є заувага В. С. Горського: «Сковорода, спираючись на традиції східнохристиянської філософії, розуміє акт самопізнання не як гносеологічний, а онтологічний процес ... шляхом заглиблення у себе. І результатом цього процесу постає не зміна навколишнього світу, а переображення людини... У самопізнанні, з погляду Сковороди, полягає сенс людського життя. У процесі його людина розкриває саму себе, повертається до глибинних основ свого існування» [2, 88–89].

Самопізнання у Г. С. Сковороди дійсно має онтологічний вимір, стає не лише метою, але й засобом подальшого розгортання процесу «самовибудовування» людини. Отже самопізнання є першим рівнем у розвитку особистості. Самопізнання передусім необхідне для з'ясування «сродності» індивіда до близької за його природними здібностями і нахилами праці. Як пише В. Родников, «ідея самопізнання проходить через всю систему світогляду Сковороди і є початком його педагогічних поглядів. Цей початок призводить тут Сковороду до ідеї природовідповідності, чим Сковорода дуже наближається до Амоса Коменського» [7, 496].

У трактаті «Разговор, называемый алфавит, или букварь мира» Г. С. Сковорода продовжує міркування про те, що від природи кожна людина має свої індивідуальні здібності, які відповідають виконанню певного призначення: «Сколько должностей, столько сродностей. Сии разныя к различным должностям божественныя побуждения ... Однако всѣ сии дарования столь различныя един и той же дух святыи дѣйствует. Так, как, например, в мусикійском органе один воздух разные через различныя трубки голоса производит или как в человеческом тѣлѣ один ум однако разно рассужденію разных частей дѣйствует» [8, 424]. *Отже, для Г. С. Сковорода «сродність» – це не просто природні здібності людини, а її можливість найкращого розвитку у заданому напрямі, які забезпечують найліпше виконання найбільш близької для людини праці й визначають найбільш органічний для неї життєвий шлях.*

В основі висловлених Г. С. Сковородою міркувань, на думку В. М. Нічик, «лежить підхід до кожної людини як до особистості, вимога індивідуально враховувати, яка праця дається найлегше, і разом з тим приносить найбільшу насолоду саме цій людині. В цьому Сковорода стоїть незрівнянно вище професорів Київської академії» [5, 102].

На думку В. С. Горського, з концепцією «сродності» пов'язано і принцип «нерівної рівності» «як ідеалу міжлюдського спілкування, який Г. С. Сковорода, полемізуючи із французькими просвітниками, протиставляв принципіві «равное равенство, которое глупцы в мир ввеств всуе покушаются» [2, 95].

Насамкінець Григорій Сковорода подає образне втілення думки про те як, людина змінюється, розвивається, відчувши, з'ясувавши свою «сродність». Словами свого героя Наркісса Г. С. Сковорода пояснює чому саме герой перетворюється «во источник»: «Се что люблю! Люблю источник и главу, родник и начало, вѣчныя струи, источающее от пары сердца моего... Источник один люблю и ищезаю. Протчее все для мене стечь, сѣчь, подножіе, сѣнь, хвост...». Цим Г. С. Сковорода пояснює, що розвитку найлегше досягти через «сродність», через те, що людині найближче, найзрозуміліше, найдорожче, в чому вона найкраще може реалізувати себе.

Показовим є приклад, який наводить Г. С. Сковорода, зображуючи перевтілення свого героя «во источник». Цей фрагмент, враховуючи символічну природу висловлення думок філософа періоду бароко, можна потрактувати й наступним чином. Г. С. Сковорода формулює тезу про те, що людина, яка переймається самопізнанням, розвивається «преображается во источник», який «вѣчно парою дышет, оживляюще и прохладяющею» [8; 154, 156], тобто, досягаючи якісно нового рівня, особистість стає не лише такою, що споживає, але й продукує, виходячи на метанідивідуальний рівень діяльності. У листі до учня Михайла Ковалинського знаходимо подібний образ. Філософ наставляє: «Колупай всередині себе колодязь тієї води, яка зрсить і твій дім і сусідські. Всередині тебе є та основа, яку Плутарх називає джерелом спокою: намагайся це джерело очистити...» [9, 309]. Тут виразно звучить думка Григорія Сковорода про необхідність для особистості формування не лише власної добродесної позиції, а й більш активної, такої, що позитивно впливатиме на суспільство.

Вочевидь в образно-символічній системі Г. С. Сковорода, «источник» найбільш відповідає особистості, що черпає внутрішню силу в самій собі завдяки саморозвитку, і, досягаючи якісно нового рівня, особистість стає не лише такою, що споживає, але й продукує, тобто здійснюється перехід від особистісної значущості до значущості соціальної.

Прояснюючи соціальну природу особистості і її суспільну місію (і притримуючись при цьому ідеї «сродності» й слідування за «натурою»), Г. С. Сковорода змальовує суспільство як складне утворення, в якому кожний його член є не лише виключно унікальним (про що йшлося), але й обов'язковим складником. В образній, символічній системі Г. С. Сковорода людина у суспільстві виступає концептуально дуальною: особистості, що живуть «за натурою», «составляют плодоносный ... общества сад, так, как часовую машину свои части. Она в то время порядочное продолжает течение, когда каждый член не только добр, но и сродную себѣ разлившіяся по всему составу должности часть отправляет» [8, 417]. Окреслюючи місце особистості в суспільстві, Григорій Сковорода одночасно використовує два образи, що складають корелятивні пари, в яких кожен зі складників на перший погляд заперечує інший: «сад» – «машина» (за принципом протиставлення живий – неживий), «плодоносний» – такий, що «часовой машины часть» (творчий, самостійний, абсолютно самодостатній і – лише деталь механізму задля злагодженого руху). Без перебільшення можна констатувати, що тут Г. С. Сковорода висловлює думку про включення індивіда в суспільні відносини, в якому він (індивід), з одного боку, має свободу реалізувати себе саме як особистість у власній творчій діяльності, що принесе плоди (тобто в розвитку), а з іншого – несе індивідуальну відповідальність за функціонування усього суспільства, виконуючи обов'язки сугубо на своїй ділянці. Протиставлення, яке звертає на себе увагу, є таким лише на перший погляд, оскільки насправді складає єдність, адже свобода (вільне обрання діяльності за сродністю – плодоносний сад) і відповідальність (механізму частина), про які неодноразово говорить Г. С. Сковорода, якраз і є тими факторами, що допомагають сформувати особистість у суспільних відносинах, тобто забезпечують її розвиток.

Можливість саморозвитку, на переконання Г. С. Сковорода, вже закладена в людині самою природою. «Природа есть первоначальная всему причина и самодвижущаяся пружина» [8, 417–418], стверджував мислитель.

Чи бачить Григорій Сковорода межі розвитку? Вочевидь його тези щодо наповнення «по вѣстности» та «менѣ имѣет, но в том равен большему, что равно есть полный» – це пояснення того, що намагання кожної особистості до найбільш повного задоволення своїх особистісних потреб настільки ж можливе, як і необхідне. Рефлексує, кожна особистість із необхідністю має з'ясувати, чи наповнен

«по вѣстности», чи «естъ полный» [8, 435]. Тобто межі розвитку залежать від самої особистості. На цьому неодноразово наголошує педагог у вже згаданих листах до свого учня. Вказує Г. С. Сковорода й про необмеженість духовного розвитку. Зустрічаємо в його творах образи, які змальовують цю необмеженість, яка виступає водночас і умовою свободи задля розвитку: порівняння духовного простору з неосяжним океаном або з безмежним небесним простором «...подібно до дельфіна мчить у небезпечному, але не безумному русі. Це щось велике і властиве лише найвеличнішим мужам і мудрецам» [9, 231].

Духовний розвиток особистості у настановах Г. С. Сковороди сполучений із внутрішньою свободою індивіда, причому свобода виступає як умовою так і результатом розвитку. Яскрава барокова образність мислителя об'єднує неосяжність інтелектуального простору, вільний політ думки і свободу духу особистості. У листі до свого учня М. Ковалинського він зазначає про «розмову душі, яка мовчки веде бесіду сама з собою, ніби грою втішаючи себе, і, як орел, літає по високих і широких небесних просторах і ніби бореться. Важко уявити, наскільки це приємно, коли душа вільна і відречена від усього» [9, 231] (у контексті творчості Г. С. Сковороди слово «усього» набуває смислу марного, дріб'язкового, суєтного).

Ідея безперервного саморозвитку пронизує всю творчість Г. С. Сковороди. Це стосується як безпосередньо навчання, тобто розумового зростання, фізичного розвитку, збереження здоров'я (розмисли про які ми опускаємо в цій статті), так і постійного духовно-морального збагачення. Знову ж такі у листах до М. Ковалинського читаємо, про що передусім турбувався його вчитель: «...підключись і дбай тільки про добродетель і мудрість. Бо якщо ти добре посієш в теперішньому, то добре пожнеш у майбутньому» [9, 259].

Щоб переконати учня у необхідності безперервного саморозвитку, тобто самовдосконалення, Г. С. Сковорода у листі до Михайла Ковалинського цитує Платона: «для мене немає нічого важливішого, ніж бути чи стати кращим» і додає від себе: «Дивись, про що дбали найкращі мужі – не про багатство» [9]. Отже вимальовує безкінечний процес самовдосконалення: на кожному наступному етапі життя «ставати» кращим від попереднього, на якому «був» кращим від того, що був перед цим. Г. С. Сковорода спонукає до постійної саморефлексії: «Що ж, чи досягнув ти, нарешті добродетельності?» [9, 293]. Тобто духовно-моральний імператив у поглядах Г. С. Сковороди передбачає активну саморефлексію у процесі саморозвитку і самовдосконалення особистості.

Висновки і перспективи подальших досліджень. У поглядах Г. С. Сковороди розвиток особистості виступає як імператив життєтворення. Напруження моральних та інтелектуальних сил (виховання волі через обрання морального вчинку) саме той шлях, яким має йти людина в постійній роботі з морального й духовного зростання.

Аналіз творчої спадщини Г. С. Сковороди і його поглядів на розвиток особистості свідчить, що цей процес мислитель бачив як саморозвиток особистості, який умовно можна представити в чотирьох послідовних стадіях: самопізнання, самовизначення, саморозвиток і самовдосконалення. На всіх етапах розвитку має супроводжуватися саморефлексією.

Педагогічні ідеї за визначенням нами концептом – розвитку особистості, які можемо виокремити за творчістю Г. С. Сковороди, такі: самопізнання як початок саморозвитку; визначення власного шляху за нахилами й уподобаннями; морально-духовний розвиток, що складає основу прагнень і дій особистості; саморозвиток за природними обдаруваннями; прагнення нескінченного самовдосконалення (безперервний розвиток); єдність індивідуального і соціального в особистості – усе разом складає загальну концепцію розвитку особистості, в якій наявне усе, що постулюється сучасною педагогікою як основи розвитку особистості.

Як бачимо, порівняння із сучасним педагогічним дискурсом постулатів стосовно особистості, її виховання, розвитку, соціальної позиції тощо, дає право говорити про ідеї Г. С. Сковороди як такі, що співпадають із їх сутнісним розумінням у сучасному сенсі.

Цінність ідей Григорія Сковороди, а також концепції розвитку особистості – у декларуванні вищих цінностей як основи розвитку особистості, у ненасильницькому розвитку відповідно до природних обдарувань кожної особистості, у суспільно значущих орієнтирах розвитку, а загалом – гуманістичних по відношенню до людини. І в цьому основний сенс і цінність концепції Григорія Сковороди.

Багатоаспектність спадщини Г. С. Сковороди спонукатиме й надалі до нових розвідок його спадщини, оскільки вона близька за ментальними основами до сучасного українства, відповідає демократичним цінностям нинішнього українського соціуму, є дороговказом у розв'язанні проблем націтворення.

References

1. Гончаренко С. У. *Український педагогічний словник*. К. : Либідь, 1997. 376 с.
Honcharenko, S. U. (1997). *Ukrainskyi pedahohichnyi slovnyk* [Ukrainian pedagogical dictionary]. Kyiv: Lybid, 376. [in Ukrainian].
2. Горський В. С. *Історія української філософії*: курс лекцій. 3-тє вид. К. : Наук. думка, 1997. 286 с.
Horskyi, V. S. (1997). *Istoriia ukrainskoi filosofii* [History of Ukrainian philosophy]: kurs lektzii. 3-tie vyd. Kyiv: Naukova dumka, 286. [in Ukrainian].

3. *Енциклопедія освіти* / Акад. пед. наук України; голов. ред. В. Г. Кремень. К. : Юрінком Інтер, 2008. 1040 с. Kremen, V. H. (Ed.). (2008). *Entsyklopediia osvity* [Encyclopedia of education]. Kyiv: Yurinkom Inter, 1040. [in Ukrainian].
4. Лісовий В. Цінність. *Філософський енциклопедичний словник* / НАН України, Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди. Київ : Абрис. 2002. С. 707–708. Lisovyi, V. (2002). Tsinnist [Value]. *Filosofskiy entsyklopedychnyi slovnyk* [Philosophical encyclopedic dictionary]. Kyiv: Abrys, 707–708. [in Ukrainian].
5. Ничик В. М. *Из истории отечественной философии конца XVII – начала XVIII в.* К. : Наук. думка, 1978. 298 с. Nychyk, V. M. (1978). *Iz istorii otechestvennoi filosofii kontsa XVII – nachala XVIII v.* [From the history of domestic philosophy of the late 17th - early 18th centuries]. Kyiv: Naukova dumka, 298. [in Russian].
6. *Педагогічний словник* / АПН України. Ін-т педагогіки; за ред. М. Д. Ярмаченка. К. : Пед. думка, 2001. 516 с. Yarmachenko, M. D. (Ed.). (2001). *Pedahohichnyi slovnyk* [Pedagogical dictionary]. Kyiv: Pedahohichna dumka, 516. [in Ukrainian].
7. Родников В. *Життя, вчительство і педагогічні погляди Г. С. Сковороди. Хроніка 2000* : укр. культурол. альманах. Вип. 71. К., 2007. С. 489–498. Rodnykov, V. (2007). Zhyttia, vchytelstvo i pedahohichni pohlyady H. S. Skovorody [Life, teaching and pedagogical views of H. S. Skovoroda]. *Khronika 2000: ukr. kulturool. almanakh*, 71, 489–498. [in Ukrainian].
8. Сковорода Г. Повне зібрання творів : у 2 т. / Григорій Сковорода. К. : Наук. думка, 1973. Т. I. 532 с. Skovoroda, H. (1973). *Povne zibrannia tvoriv* [Complete collection of works]: in 2 vols. Kyiv: Naukova dumka, 1, 532. [in Ukrainian].
9. Сковорода Г. Повне зібрання творів : у 2 т. / Григорій Сковорода. К. : Наук. думка, 1973. Т. II. 576 с. Skovoroda, H. (1973). *Povne zibrannia tvoriv* [Complete collection of works]: in 2 vols. Kyiv: Naukova dumka, 2, 576. [in Ukrainian].
10. *Філософський енциклопедичний словник* / НАН України. Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди ; ред. кол. В. І. Шинкарук (голова) та ін. ; наук. ред. Л. В. Озадовська, Н. П. Поліщук. К. : Абрис, 2002. 747 с. Shynkaruk, V. I. (Ed.). (2002). *Filosofskiy entsyklopedychnyi slovnyk* [Philosophical encyclopedic dictionary]. Kyiv: Abrys, 747. [in Ukrainian].
11. Цінність. Горох : Тлумачення. URL: <https://surl.it/jyannd> (дата звернення: 10.05.2025). Tsinnist [Value]. *Horokh: Tlumachennia*. URL: <https://surl.it/jyannd> [in Ukrainian].

Tkachenko Lidia

<https://orcid.org/iD 0000-0002-2303-1147>

PhD in Pedagogical Sciences, Senior Researcher,
 Leading Research Fellow of the Department
 of Intellectual Development of Personality,
 Institute of the Gifted Child of the National Academy
 of Educational Sciences of Ukraine,
 (Kyiv, Ukraine) E-mail: Tkachenko.Lidiya@gmail.com

VALUE ASPECTS OF THE CONCEPT OF PERSONALITY DEVELOPMENT IN THE PEDAGOGICAL HERITAGE OF G. S. SKOVORODA

The article analyzes the ideas of Hryhoriy Savich Skovoroda, a Ukrainian thinker of the 18th century, regarding the development of personality. Based on the totality of his creative heritage, the components that form a systemic methodological and methodical integrity – the concept of personality development – are identified.

The purpose of the article is to analyze the ideas of G.S. Skovoroda, which can be defined as a pedagogical concept of personality development. To present the development of pedagogical ideas of the Ukrainian thinker in the context of the scientific discourse of independent Ukraine and outline their value.

Research methodology. General scientific methods of analysis and synthesis were applied in order to clarify the ideas of the creative heritage of G.S. Skovoroda regarding personality development. The method of terminological analysis was used to coordinate the terminological apparatus of exploration and compare discourses – modern educational and pedagogical and Skovoroda's. The syncretic method was applied to the analysis of the scientific works of the Ukrainian thinker, ideas regarding personality development, which at the same time allows creating a holistic paradigm of the concept of personality development. The historical-genetic

method was applied to the identification of the pedagogical ideas of G.S. Skovoroda and their continuity. The method of hermeneutic analysis was used in the exploration of authentic sources of the 18th century.

The scientific novelty lies in the application of a value approach to the analysis of the ideas of G.S. Skovoroda's work, which form a value concept of personality development.

Conclusions. In the views of G.S. Skovoroda, personality development acts as an imperative of life-creation. Intellectual development should occur simultaneously with physical development, intellectual is inseparable from moral and spiritual. The tension of moral and intellectual forces (education of the will through the choice of a moral act) is exactly the path that a person should follow in constant work on moral and spiritual growth.

Thus, the analysis of the creative heritage of G.S. Skovoroda and his views on personality development indicate that the thinker saw this process as the self-development of the personality, which can be conditionally represented as four stages: self-knowledge, self-determination, self-development and self-improvement. At all stages, development should be accompanied by self-reflection.

Pedagogical ideas according to the concept we have defined – personality development, which we can distinguish from the work of G.S. Skovoroda, such as: self-knowledge as the beginning of self-development; determining one's own path according to abilities; moral and spiritual development, which is the basis of the aspirations and actions of the personality; self-development according to natural talents; the desire for endless self-improvement (continuous development); the unity of the individual and the social in the personality – all together make up a general concept of personality development, which contains everything that is postulated by modern pedagogy as the basis of personality development.

As we can see, a comparison with the modern pedagogical discourse of pedagogical postulates regarding the personality, its upbringing, development, social position, etc., gives the right to speak about the ideas of G.S. Skovoroda as such, which coincide with their essential understanding in the modern sense.

The value of the ideas of Hryhoriy Skovoroda, as well as the concept of personality development – in declaring higher values as the basis of personality development, in non-violent development in accordance with the natural talents of each individual, in socially significant development guidelines, and in general – humanistic in relation to man. And this is the main meaning and value of the concept of Hryhoriy Skovoroda.

Keywords: Hryhoriy Skovoroda, concept, personality development, pedagogical ideas, value.

Стаття надійшла до редакції 03.12.2025 р.

Рецензент: доктор педагогічних наук, професор **Тимошко Г. М.**